

A sámánizmus mint etnológiai kutatási probléma

Nem csupán a magyar kutatók körében, hanem nemzetközi méretekben is számottevő esemény volt a Reguly Antal emlékének szentelt tanulmánygyűjtemény (*Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Herausgegeben von V[ilmos] DIÓSZEGI. Budapest 1963. Verlag der Ungarischen Akademie der Wissenschaften. 534 S., 151 Abb.), amely az ázsiai eszkimóktól a lappokig és magyarokig terjedő terület népeinek hiedelemrendszerével, erre valló nyelvészeti és tárgyi etnográfiai adatokkal foglalkozott. A kötetben közzétett harminc tanulmány legtöbbje hosszas kutatások összefoglalása (ilyen a svéd MANKER cikke a lapp *seite-tiszteletről*, GUNDA Béla tanulmánya a totemizmusnak nevezett vallástörténeti fokozat esetleges magyar nyomairól, BALÁZS János tanulmánya a magyar sámánok révülésére mutató nyelvi adatokról, KÁLMÁN Béla medve-ünnep magyarázatai, GÁLDI László verstani vizsgálatai a szamojéd sámánénekekkel kapcsolatban, HAJDÚ Péter dolgozata a szamojéd sámánok kategóriáiról, VASZILJEVICS két tanulmánya a tunguz sámánokról, MENOVSZIKOV leírása az ázsiai eszkimók néhány hiedelméről és szokásáról, az észt Ivar PAULSON összefoglalása az állatsontok szerepéről az észak- eurázsiai népek vadászszokásaiban, MÁNDOKI László kis cikke néhány csillagnév altáji elterjedéséről), mások (mint például DIÓSZEGI tanulmánya a kis karagasz nép sámánizmusának etnikai homogenitás problémáiról, Otakar NAHODIL dolgozata a feltételezett szibériai anyakultusz vizsgálata során felmerült kérdésekről) pedig kifejezetten egy-egy általánosabb, metodikai kérdésre is feleletet keresnek konkrét problémák boncolgatásakor. Az egész kötet — gazdag tényanyagával és némileg eltérő, nagyjában mégis azonos tudományos módszereivel — azzal biztat, hogy csakhamar új kézikönyvszerű összefoglalásban láthatjuk magunk előtt az észak- eurázsiai sámánizmus képét. Mind a feldolgozott anyag bősége, mind a kutatók módszereinek, szemléletének a tökéletesedése azt mutatja, hogy egy ilyen összefoglalásra nem kell már sokáig várnunk. Annál inkább fontos lenne e kérdéskör ilyen típusú lezárása, mivel a szibériai sámánizmus egyike a vallásetnológia legtanulságosabb kérdéseinek, bennünket magyarokat pedig különösen közvetlenül érdekel e téma. Éppen ezért a következőkben megkísérlem felvázolni a szibériai sámánizmus etnológiai kutatásának eddigi főbb irányait, hogy azután ebből a további vizsgálatokra vonatkozóan is levonhassunk néhány tanulságot.

Előljáróban meg kell jegyeznünk azt, hogy a sámánizmus korántsem csupán szibériai jelenség. Megoszlanak ugyan a vélemények arra nézve, hogy nevezhetjük-e sámánizmusnak például az egyes indiai vallás- és hiedelemrendszereket vagy a mezopotámiai kultúrák legelső papi államainak „vallá-

sát", abban azonban szinte kivétel nélkül minden kutató egyetért, hogy a szibériai sámánizmussal nagyjában egyező jelenségek ismertek Észak-Amerikában, Hátsó-Indiában, Afrikában, elszórt nyomok alakjában pedig egyebütt is. Ezekhez képest a szibériai sámánizmus speciális elkülönítését csupán vallástörténeti kutatások segítségével végezhetjük el. Magán a szibériainak nevezett sámánizmuson belül is megkülönböztethetők bizonyos nagyobb egységek. Ma még nem tudjuk kellő bizonyossággal, hogy ezek elsősorban etnikai, lokális vagy társadalomszerveződési fokozatokhoz kapcsolódnak-e. Mindegyik elgondolásnak vannak képviselői, akik azonban egyelőre kutatásaik kezdetén állnak, és apróbb jellemző vonások (például maga a 'sámán' szó nyelvi változatai, a sámán segítőszellemének a nevei, a sámándob alakja, készítmódja, neve, díszítése) alapján kísérik meg a szibériai sámánizmus kisebb egységeinek a körülhatárolását. Éppen a legújabban kerültek azonban elő olyan adatok, amelyek azt bizonyítják, hogy a sámánizmus sok tekintetben nem homogén az egyes népeken belül, itt a különböző nemzetségek sámánisztikus gyakorlata eltér egymástól. Mivel pedig a szibériai sámánizmusra vonatkozó adatok nagy számuk ellenére is csupán az utóbbi évszázadra nézve nyújtanak valamelyes megbízható eligazítást, csakis egy széleskörű és körültekintő, társadalmi-tipológiai összehasonlító kutatástól várhatjuk e nehéz kérdések kibogozását. Aszerint, hogy milyen általános elméleti rendszerbe illesztették a kutatók eddig a szibériai sámánizmus kutatásának konkrét feladatait, több irányzatot különböztetünk meg.

1. A forradalom előtti orosz etnográfia hagyományaival szoros kapcsolatot mutat a szovjet Szibéria-kutatásnak egy leginkább vallástörténetinek nevezhető ágazata, amely BOGORAZ-TAN, STERNBERG, ezek tanítványai (különösen ANYISZIMOV) és helyi kutatók műveiben található meg. E felfogás szerint a szibériai sámánizmus kutatása elsősorban társadalomtörténeti tanulságokkal járhat, és ezért így is kell azt felépíteni. Különösen a vallás, a papság és a rendszerezett szokások kialakulásának a kérdése izgatta az ilyen nézőpontú kutatókat. Jól ismerjük azonban azt a tényt, hogy a marxista egyetemes vallástörténet sajnálatos módon éppen azokkal a kérdésekkel kapcsolatban topogott egy helyben, amelyek elsősorban fontosak a sámánizmus ilyen vallástörténeti-társadalomtörténeti értelmezéséhez. KOSZVEN, ZIBKOVEC, korábbi munkáiban NAHODIL és mások tévedtek a matriarchátus, az úgynevezett valláselőtti korszak, a totemizmus, a dualisztikus elképzelések kialakulását és társadalmi értelmezését illetően. Legújabban maguk az illetékes szerzők revideálták ugyan korábbi nézeteiket, azonban e kérdésekkel kapcsolatban még korántsem tisztázódott minden. A szovjet vallástörténeti kutatásból mindmáig hiányzik például a marxista vagy ehhez közelítő társadalomtörténet és vallástörténet több kiváló képviselőjének (CHILDE, CLARK, THOMSON, valamint DE MARTINO, LANTERNARI, PETTAZZONI és mások) életművéből levonható tanulságok értékesítése. Mindez együttvéve azt eredményezi, hogy nincsen olyan egyetemesen elfogadott vallástörténeti rendszere a marxizmusnak, amelyet elméleti-metodikai segítségként alkalmazhatnánk a szibériai sámánizmus kutatásában.

2. A szibériai sámánizmus vizsgálóinak másik csoportja etnográfiai tények és összefüggések felderítésével kívánja megoldani a felvetődő problémákat. Véleményük szerint az anyagi kultúra adatainak egymás mellé állítása, az egyes szibériai népek történetének aprólékos megrajzolása már önmagában is képet ad a szibériai sámánizmus egészéről. Ez a szemlélet vált

uralkodóvá a szovjet kutatók által elkészített nagyszabású összefoglaló munkák legtöbbszörében (például TOKARJEVnek a Szovjetunió népeiről írott összefoglalásában, a LEVIN és POTAPOV által szerkesztett „Szibéria népei” című kötetben, illetve a szibériai „történeti-etnográfiai” atlaszban, és egész sor etnogenetikai igénnyel készült lokális monográfiában), és a felfogás nem idegen a sámánizmusok „etnikus” jegyeit túlságosan hangoztató hazai nyelvész és etnográfus kutatóktól sem. E nézetnek vitathatatlan erénye az, hogy nem választja el a sámánizmus jelenségeit az egyes népek anyagi kultúrájának tényeitől, a néprajzi szemléletű, ténytisztelő anyagfeltárás pedig maradandó értékű megfigyeléseket eredményezhet. Mindenképpen szükség van azonban a sámánizmus religiózus jelenségeként való általánosító felfogására is, és ez a szempont gyakran eltűnt a tárgyleírások és néptörténeti folyamatok előtérbe állítása következtében.

3. A vallásfenomenológiai kutatások éppen a vallási jelenségek önálló rendszerekként való bemutatására, összehasonlításukra és értelmezésükre törekszenek. Természetesen ez az alapgondolat konkrétan igen sokféle módosulásban valósulhat meg, és maga az elv közvetlenül a szibériai sámánizmusra vonatkozóan is különböző kutatási célkitűzésekkel és eredményekkel jár. A francia vallástudományi iskola (amelynek képviselői közül ELIADE foglalkozott e kérdéssel a legtöbbet, rajta kívül jelentős azonban LOT-FALCK, BOUTELLER és mások idevágó munkássága is) leginkább azt a gondolatot terjesztette el, hogy a szibériai sámánizmus csupán egyetlen, specifikus megvalósulási formája egy világszerte ismert vallásfenomenon-nak, amelyet éppen ezért globális méretű összehasonlítással kell kutatni. Más irányzatú fenomenológiai ihletésű művek szerzői (HEILER, HULTKRANTZ, PAULSON) a szibériai sámánizmust a világ vallásaival nem csupán összevetik, hanem valamilyen módon ezt rendszerbe is igyekeznek illeszteni. Már az eddigi munkák során is nagy szerepet kapott az észak-amerikai, illetve a belső-ázsiai vallásos rendszerekkel való összevetés (THALBITZER, KRICKEBERG, MÜLLER, HAUSSIG, JETTMAR), speciális kapcsolatok keresésének a gondolata. Arra is több példát ismerünk, hogy a vallásos jelenségeket önmaguk adta csoportokra bontó kutatók közül nem egy társadalmi-történeti fejezetekre próbálja osztani a szibériai sámánizmus különböző rétegeit. Ilyen gondolat már a „bécsi iskola” képviselőinél is felbukkant (SCHMIDT), újabban pedig mind e nézetek revidálójánál (SCHRÖDER, VAJDA), mind pedig a legfrissebb szovjet kutatásokban (TOKARJEV) hasonló elgondolásokat figyelhetünk meg. A fenomenológiai kutatóktól még igen sokat várhatunk a szibériai sámánizmust illetően, különösen abban az esetben, ha az ilyen típusú vizsgálatok egy tényekkel alátámasztott társadalomtörténeti rendszerezésre épülnek majd.

4. Természetesen ezen kívül is sok másféle elmélet ismert a szibériai sámánizmusról. Ezek egyike-másika napjainkban is felbukkan még, elsősorban az összehasonlító vallástudományi kutatások középpontjaitól távolabb állók műveiben. Éppen ennek a kiküszöbölésére kénytelenek vagyunk felsorolni néhány más, idejétmúlt elméletet is, hogy ezzel is elejét vegyük esetleges kritikátlan alkalmazásuknak. Ilyen, ma már csak tudománytörténeti érdemmel rendelkező nézeteknek vallhatjuk a „kulturkör”-elmélet tételeit, amelyek szerint a sámánizmus a nagyállattartó belső-ázsiai nomád népek leleménye lenne (ezzel szemben a tények azt igazolják, hogy a sámánizmus igazi területe az erdei zsákmányoló népek körében van), OHLMARKS és FIND-EISEN elméletét (akik egyoldalúan pszichikai tényezőkben látják a sámánizmus

létrejöttének okát), HARVA elgondolásait (aki vallásnak tartotta a sámánizmust), közvetlenebbül magyar vonatkozásban pedig RÓHEIM pszichoanalitikus megoldási javaslatait. Más kutatók esetében pedig az történt meg, hogy a maguk idejében helytálló nézetek máig sem avultak el, mindazáltal azóta sokkal nagyobb anyag gyűlt össze, amelyek más összefüggéseket is felvetnek. Éppen a legkiválóbb, legátfogóbb megoldási kísérletek jutnak rendszerint erre a sorra, amint azt a szibériai sámánkutatásban NIORADZE, SIROKOGOROV, ZELENYIN vagy éppen STERNBERG, távolabbról pedig az egyetemes teória igényével felbukkanó JENSEN-elmélet esetében láthatjuk. Ezeknek az elméleteknek nem egy tézise, részlete ma is felhasználható, számos esetben azonban feltétlenül meg kell keresnünk a megfogalmazásuk óta kiadott újabb adatokat is, mivel ezek igen lényeges vonásokban egészíthetik ki amazokat.

Milyen követendő megoldás képe rajzolódik elénk e négy kutatási lehetőség bemutatása után? A szibériai sámánizmus kutatásának vallástudományának, összehasonlító, tipológiai módszerű vallástörténetnek kell lennie, amely a maga elgondolásai szerint használja fel a nyelvi és etnográfiai anyagot; a maga feladatait pedig elsősorban a szokások, hiedelmek és folklór szövegek elemzésének útján kívánja megoldani. E téren számos probléma kikutatására van még szükség, amelyek közül különösen a következők megoldásától várhatunk jelentős eredményeket.

a) A legelső ilyen kérdés úgy fogalmazható meg, alkalmas-e a sámánizmus arra, hogy segítségével egy-egy népet etnikailag meghatározhassunk? Az eddigiek alapján ma nemmel kell válaszolnunk e kérdésre. A sámánizmus több világrészen elterjedt jelenség, ezért pusztán megléte vagy nem léte nem jellemezheti egy nép etnikai specifikumát. Másrészt a sámánizmus nem egységes azoknál a népeknél sem, amelyeknél megtaláljuk. Azok a konkrét vonások, amelyek a sámánizmus mindennapi gyakorlatánál olyannyira fontosak (a sámán elhívása, tudományszerzése, segítő szellemeinek száma és működése, a sámánkodás célja, az ekstázis elérésének módja) törzsenként, nemzetségenként, sokszor pedig családonként is különböznek. A rendelkezésünkre álló adatok ugyan zömmel a sámánizmus legutolsó, elmúlását megelőző szakaszából valók, és így nem azonosíthatók minden további nélkül a sámánizmus virágkorának jelenségeivel — mégis feltűnő ezekből a késői adatokból is, hogy milyen változékony, történetileg is mennyire bizonytalan formájú a sámánizmus mindennapi gyakorlata. Még az olyan, fontosnak mondható jellemvonások is igen változékonyak, mint például az, hogy nő vagy férfi sámánodik, vagy hogy kötve van-e valamilyen foglalkozáshoz (például a sámánizmussal és legkorábbi papi csoportokkal gyakran kapcsolatban álló kovácmesterséghez) a sámánság lehetősége. További érvünk az, hogy a sámánizmus feladatköre sem nagy: általában nem terjed túl a nemzetségen vagy a szálláshelyen. Ismerünk olyan adatokat ugyan, hogy a sámánt egy szomszéd szálláshely, nemzetség meghívja nehéz esetben: azonban a sámán ez alkalommal sem válik egy nagyobb társadalmi egység (törzs, törzsszövetség vagy éppen egy egész nép) képviselőjévé. A sámánizmusnak nincs mondanivalója, létjogosultsága egy törzsnyi vagy ennél magasabb szintű társadalmi egységben, és a ránk maradt példák is mutatják, hogy az ilyen társadalmi fejlődés esetén a sámánizmust felváltja egy másik vallási forma (a buddhizmus, az iszlám, a keresztény vallás, illetve ezek derivátumai, helyi módosulatai), amely már rendelkezik egy törzsi vagy törzsszövetségi, esetleg ennél is nagyobb csoportokra érvényes mondanivalóval. A Belső-Ázsiából kiindult nagy nomád biro-

dalmakat sem tarthatjuk éppen ezért „sámánisztikusak”-nak — jöllehet ez az elképzelés egy időben igen népszerű volt. Legfeljebb arról beszélhetünk, hogy e birodalmak megszerveződése legkezdetén még a sámánizmusnak is bizonyos szerepe, tekintélye lehetett. Az orkhoni feliratok és a mongol történeti forrásirodalom alapján azonban azt is láthatjuk, hogy a voltaképpen és gyors birodalomszerveződés idején a sámánizmus már meghaladott fokozatnak számít, helyébe a szakrális „király” intézményének különböző változatai kerülnek.

b) Az a kérdés, hogy milyen osztálykategóriákhoz, milyen osztálytagokhoz illeszthetjük a sámánizmus rendszerét, már az eddigi kutatásokban is gyakorta felmerült, olykor azonban nem a kellő formában. Voltaképpen ide tartoznak azok a kutatások, amelyek a sámánizmus matriarchátusban, illetve patriarchátusban való gyökerezését; a zsákmányoló vagy ellenkezőleg a termelő (földművelő, állattartó) népességhez való kapcsolódását bizonyították. Amint ez ismeretes, e témákkal kapcsolatban az egyetemes etnológiában is viták folynak, mindazáltal a közvetlen kérdésre ez alkalommal ezek lezáródása előtt is megfélelhetünk. Ami a matriarchátus — patriarchátus fokozatait illeti, ez alapján véve rokonsági rendszereken és nem társadalmi termelési fokozatokon alapuló társadalomfejlődési stádiumok közül a sámánizmus már a korábbiiban létrejött. Ezt mutatják azok az elszórt adatok, amely szerint nők is sámánoknak, illetve a megismert múltban mindig is sámánkodhattak. Helyesebb azonban e nemi megkülönböztetés homályos kategóriái helyett a zsákmányolás, illetve termelés pontosabban körvonalazható terminusait használnunk. Ez esetben is azt kell mondanunk, hogy a sámánizmus ismert már a zsákmányolás fokán élő népeknél is. Egyes kutatók ugyan — arra hivatkozva, hogy a belső-ázsiai népek is ismerik a sámánizmust — elvetik ezt a megoldást, és jóval későbbinek tartják a sámánizmus jelentkezését. Gyakran igen tetszetős érveléssel azt is mondják, hogy mivel a sámánizmus mind a zsákmányoló, mind a termelő népek körében ismert, feltétlenül később alakult ki, mint ez a két alapvető életmód. Ez a nézet igen szellemes, hibája azonban az, hogy mechanikusan, kívülről vett elemek amalgamálódásában látja a sámánizmus kialakulását. Végző soron azt állapíthatjuk tehát meg, hogy a sámánizmus már a zsákmányolás időszakában kialakul; azoknál az állattartást és kezdeti földművelést ismerő népeknél, amelyeknél megtalálható, jelentősen átalakul, és még így is csupán egy ideig marad fenn. (Azt a tény, hogy a termelés előtérbe kerülése felszámolja a sámánizmust, jól bizonyítják a szibériai sámánizmus peremterületei, Japán, Korea, Kína, Tibet, India, Perzsia, a Kaukázus népei, távolabbról pedig az úgynevezett „óeurópai” sámánizmus igen korai eltűnése is. Ez utóbbiról még azt is tudjuk, hogy nem is a legfejlettebb vallásos rendszerek, hanem egy akkor még kezdetleges görög, római vagy a korai barbár germán vallások szorították ki.) A sámánizmus természetesen az osztály nélküli társadalmak terméke. Mint ahogy nincs törzsi vagy nemzeti vonatkozása, szerepe, hasonló módon hiába keresnénk a sámánizmus osztálytartalmát. A sámánizmus a későbbi elnyomott osztályok körében virágzik, és abban az esetben, ha ezt az osztályt egy más, fejlettebb társadalmi szinten élő nép osztálytársadalomba kényszeríti, természetesen az alávetett osztály ideológiájaként él tovább. Mindez azonban még korántsem jelenti azt, hogy a sámánizmus önmagától kitérmetelt volna valamilyen osztályideológiát is. Megfigyelhetők ugyan egyes változások, amelyek már ebbe az irányba mutatnak (a termelő népek sámánizmusa dualisztikus vallássá alakulna

át, a sámánok papokká válnának stb.), azonban az adatok túlnyomó többségében a sámánkodás célja még nem társadalmi konfliktusok előidézése vagy feloldása, hanem az ember (pontosabban a vérségi-lokális közösség) és a természet viszonyának kedvező befolyásolása, és maga a sámán sem kizsákmányoló, hanem legtöbbször éppoly nyomorúságos körülmények között élő ember, mint normális szomszédai.

c) P a p-e a s á m á n, vallás-e a sámánizmus? Erre a kérdésre az előbbieken során félig-meddig már meg is adtuk a nemleges választ. Néhány újabb vonással azonban feltétlenül árnyalnunk kell ezt. Különösen a sámánizmus „nyomorúsága”, a sámán idegbaj és a sámán vezetésképtelensége azok a vonások, amelyeket hangsúlyoznunk kell. Mindezeket a jellemvonásokat akkor érthetjük meg leginkább, ha a vallás és a papság jelentkezését összekapcsoljuk az osztálytársadalmak kialakulásával. A társadalmi elnyomás és kizsákmányolás egyfelől, a termelés osztálytársadalmi szintre való emelése és ennek biztosítása másfelől — ezek a körülmények teszik szükségessé azt, hogy a hiedelemrendszerek egységesüljenek, a szokások szertartásként éljenek tovább, maguk a varázslók pedig papokká alakuljanak át. A vallás a társadalmi tudat rendezett része, olyan eszköz, amely alkalmas a kizsákmányolás fenntartására, sőt időnkénti korszerűsítésére. Az alávetett osztályok nem képesek teljes egészének az elsajátítására, hanem csupán egyes részeivel rendelkezhetnek. A papság pedig kifejezetten az uralkodó osztály részévé, egyik legzártabb és legbefolyásosabb csoportjává válik. Természetesen ez a folyamat csak ott játszódik le ilyen egyértelműen, ahol a papság és a vallás közvetlenül kapcsolódik a termelés társadalmiasításával, központosításával, az uralkodás és az államok megszervezésével járó gazdasági-politikai feladatokhoz. Egyáltalán nem véletlen, hogy a legkorábbi fejlett civilizációk élén az istentől származtatott pap-királyok állnak, akik egyszemélyben szimbolizálják a megélenkülő termelést, a kibontakozó kereskedelmet, a hódítások, az írásbeliség, a városok és a templomok feltalálóját. Az emberiség történelme egymástól függetlenül is több területen bemutatta ezt a fejlődést: Egyiptomban, Mezopotámiában, Indiában, Kínában, bizonyos nyomokban az Újvilág egyes pontjain is. A szibériai sámánizmus szempontjából a leginkább közel eső centrumok (a távol-keleti, egy belső-ázsiai-aralvidéki, a kaukázusi, a perzsa, indiai) kimutathatóan nyomokat hagytak a szibériai vallásos elképzeléseken (hiszen többek között a közvélemény szerint szanszkrit eredetűre visszamenő „sámán” szó is így értelmezhető), általában véve mégis azt mondhatjuk, hogy a sámánizmus megreked a vallás és a papság kialakulása előtti fokozaton. Néhány esetben, későbbi hatások befogadása útján megközelíti az osztálytársadalmak vallásos életének jelenségeit, azonban voltaképpen azok határán innen marad. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy a sámánizmus jelensége önmagában véve nem fejlődött volna. Azok a változások, amelyeket már az eddigi kutatás is a felszínre hozott, minden kétséget kizáróan bizonyítják, hogy a sámánizmus nem csupán alakult, változott, hanem határozottan fejlődött is. Ez a fejlődés azonban nem volt kellően korán megkezdett, nem volt kellőképpen perspektivikus, inkább egy abszurd szisztéma gazdagodását, mint a sámánizmus nyomorúságából való kijutás lehetőségének a felcsillanását figyelhetjük meg benne. A sámán idegbeteg (szemben a szakrális istenkirállyal, aki kezdetben tetterős hadvezér is egyszemélyben), politikai cselekvésre képtelen (ellentétben az államokat szervező és fenntartó mindenkori papsággal), a termelés irányításában nem vesz részt (nem úgy, mint az „isten = uralkodói háztartás” irányítója, a gazdasági

és természeti tudományok feltalálói, a fejlettebb civilizációk „írastudói”, „törvényhozói”, papjai), észre sem veszi a nemzetközi méretekben lejátszódó eseményeket, nem mecénása-ellenőrzője a művészeteknek, tudományoknak, maga nem járul hozzá a puszta gyakorlatból álló szokások erkölcsé, morállá, joggá, törvényekké kovácsolásához (mindez pedig a hivatásos papság és a vallások elsőrendű feladata), a sámánizmus mit sem tesz a nevelés, a maga jelentőségének örökössé tétele érdekében (ellentétben a papokkal, akik az edukációt csakhamar a kezükbe veszik, a történelmet ők fogalmazzák meg, és voltaképpen a polgári forradalmak eljöveteleig ideológiai és művelődési monopóliumot élveznek). Ezekben a vonásokban láthatjuk a sámánizmus „nyomorúságának” a bizonyítékait.

d) Miért ilyen formában alakult ki a sámánizmus, és miért maradt meg szinte napjainkig legismertebb változatában éppen Szibériában? Az eddigiekből láhattuk, hogy a sámánizmus kialakulása az úgynevezett neolitikus forradalmak felé vezető társadalmi fejlődés során történt meg. Legrégiesebb változatában még a puszta zsákmányolás, és a természeti erőknél való csaknem teljes kiszolgáltatottság jellemezte azt a társadalmat, amelyben létrejött. Ebben az időben a sámánizmus új, az akkori viszonyokhoz képest a legfejlettebb megoldás volt. A sámánizmuson belül bekövetkezik a vallás és az elkülönült papság kialakítására való törekvés is — noha igen szűk keretek között. Azonban az áruterelés, az osztálytársadalmak, ahol kialakultak, megszületésükkor felszámolták a sámánizmust, amely ettől a pillanattól kezdve atavizmussá vált az emberiség egész fejlődése szempontjából. Egyre kisebb területre húzódott vissza, és sajátos különfejlődést járt végig. Gyakran ugyanolyan típusú problémák merültek fel a hivatásos papság és a sámánok előtt — azonban a megoldások mindig teljesen elütöek. Az egyik oldalon a bomlott idegállapot, természetfeletti lények általi megszállottság, túlvilági utazások, „felesleges” csont és hasonló — társadalmilag teljesen értéktelen — jellemvonások alapján történik meg a leendő sámán kiválasztása; a tevékenységben csak a szuggesztív és önszuggesztív szerepet — ezzel szemben a hivatásos papság területbe tömörül, a valamilyen formában számon tartott gyakorlati rátermettség, és a neveltetés dönti el azt, hogy kiből lesz egy-egy közösség lelki vezetője. A papok tevékenysége a maguk módján gyakorlatias is, valamilyen formában mindig igyekeznek felhasználni a tudományok eredményeit is. Igaz ugyan, hogy a megmerevedett teológia és a mindennapi gyakorlati követelmények között rendkívül sokszor nagy a feszültség, ezt azonban mégsem vethetjük össze egy pillanatra sem a sámánizmus históriára épülő világszemléletével. A tételes vallások számára a *beati pauperes spiritu, quoniam ipsorum est regnum caelorum* típusú tanítások sohasem jelentették azt, hogy maguk a papok váltak volna lelki betegekkel vagy hogy az állam erőszakszervezetét a valóságban felcserélték volna az isteni megszállottság-kinyilatkoztatás követésére. A hivatásos papság ilyen működése történelmileg szükségszerű és indokolt volt, és az egyes területek társadalmi fejlődésének iránya és gyorsasága éppen azon múlt, hogy mennyi idő alatt tudták felszámolni a sámánizmust létrehozó társadalmi fokozatot. Ahol ez nem következett be, szinte évezredek át azonos fokon való stagnálás következett be. Ismeretes, hogy ez volt a sorsa Szibéria népeinek is. Azoknak a tényezőknél a pontos feltárása, amelyek Szibéria népeinek ilyen hátramaradottságát okozták, még sokban a jövő feladata. Azt azonban máris leszögezhetjük, hogy a sámánizmusban reprezentált vallásfejlődési fázis legfeljebb a korai neolitikum

társadalmi szintjét képviseli, és semmiképpen sem egy fémkori vallás — mint egyes kutatók vélik, például a sámánok öltönyeinek fémdíszei és ehhez hasonló apró adatokból kiindulva. Újabbán felbukkanhatott az a nézet is, hogy a sámánizmus hátramaradottsága az úgynevezett „nomád feudalizmus” vagy az „ázsiai termelési mód” korlátozott lehetőségeinek az eredménye lenne. Ezzel szemben azt állíthatjuk, hogy e fokok ismeretlenek a sámánizmust felmutató népeknél, ezek társadalomszerkezete fejletlenebb e fokokénál, vallási hátramaradottságuk is korábbi.

Jóllehet e kérdésekben világos válaszokat fogalmazhatunk — mindez mégsem jelenti azt, hogy a sámánizmus kérdései vagy akár ezek legfőbbjei ezzel már tisztázódtak. Mind Szibériában, mind az egész világon pontosabban meg kell rajzolni a sámánizmuson belüli egyes fokozatokat. Külön kérdés a sámánizmus előtti vallási jelenségek problémája. ZELENYIN és más kutatók az őstiszteletben és az *ongon*-kultuszban fedeztek fel egy ilyen réteget a szibériai néphitben — azonban e kérdés máig sem tisztázódott végképpen. Sok esetben azért vagyunk ma is homályban a sámánizmus egyes vonásait illetően, mivel az eddigi kutatások túlságosan elvonatkoztatott, szabványosított, normatív leírásokat tartalmaznak a konkrét adatok helyett (nem az egyes hiedelemmondákat és praktikákat közölték, hanem egy lexikoncikkszerű szokásleírást vagy mitológiát konstruáltak a hallottakból). Mások — éppen ellenkezőleg — nem figyeltek fel igen fontos általános jelenségekre, amelyek döntőek lehetnének a sámánizmus egyes fokozatainak a meghatározásában (a szellemek urai-e a sámánnak vagy a sámán rendelkezik-e velük; mennyiben természeti erők segítségével, mennyiben természeti erők ellen, mennyiben természeti erőknek a termelésbe való beleavatkozásáért jár közbe a sámán; előfordul-e a sámán segítőszellemeinek démonikus „termelőerőként” való felfogása; milyen társadalomszerveződési egység tükröződik a leginkább az egyes segítőszellemek alakjában, vajon ezek nemzetségi, törzsi, lokális szellemek; mennyiben aktivizálódik a sámán a szellemekhez képest, hogyan válik szócsövükből parancsolójukká stb.). Ilyen kérdések megvizsgálása, az egyes szibériai népek történetének jobb megismerése után sokkal pontosabb képet alkothatunk majd a sámánizmusról, mint most. Minden olyan nagyobb szabású munka, mint amilyen a *Reguly- emlékkönyv* is, felveti egy sámánizmusról írandó szintézis szükségességét. Azt hiszem, hogy a fenti problémák tükrében ez a feladat az egyetemes etnológia számára is sok tanulsággal járna.

Ezeknek a nagyobb összefüggéseknek a számontartása elsősorban az egyetemes néprajztudomány feladata, konkrét kutatása pedig jelen esetben a Szibériával foglalkozó tudósokat illeti. A magyar sámánizmus kérdései azonban éppen elégszer felvetődtek ahhoz, hogy bennünket is közelről érdekeljen a kutatási feladat általános helyzete, perspektívái. A nem néprajzi kutató számára pedig annál is inkább tanulságos az ilyen áttekintés, mivel igen sok kitűnő népleírás, nyelvészeti szakmunka, őstörténeti vázlat szerzője éppen azért jutott helytelen következtetésekre, mivel nem jól ismerte fel a sámánizmus speciális tudományos problémáit. Közvetlenül a magyar őstörténetre vonatkoztatva a fenti általános megállapításokat, azt mondhatjuk, hogy a honfoglalást megelőző időszakban sem a sámánizmus volt a magyarság legfejlettebb vallásos rendszere. Mihelyt a törzsi fejlődés szintjére, a rendszeres termelés (állattartás és földművelés) fokára eljutott a magyarság — ezt pedig a honfoglalást megelőzően igazán régen megtette! —, a sámánizmust fel kellett váltania egy immár vallás jellegű religiónak. Hogy ezt pontosan mivel jellemezhetnénk,

ma még nem tudhatjuk. Bizonyos korai feljegyzések (arab, bizánci, orosz források), valamint a magyar „mythologia”-kutatás melléktermékeiként felhalmozódott ismeretanyag azonban azt sugallja, hogy a Kaukázusból, az iráni felföldről és a délorosz sztyeppéről ismert vallásokhoz hasonlónak tételezzük fel ezt a honfoglalás előtti, sámánizmus utáni fokozatot. E kérdés pontosabb feltárása természetesen még várat magára. Arra azonban már most jó figyelnünk, hogy további kutatásaink alkalmával számolhatunk e lehetőséggel. E nagyon nehezen megismerhető ősmagyar és előmagyar kori vallástörténet reális feldolgozásához szükség van arra is, hogy etnológusaink, nyelvészeink, régészeink ne a múlt szillogó elméleteit kövessék, hanem a legkörültekintőbb vallástörténeti-etnológiai kérdésfeltevésben lássák a szemük elé kerülő adatokat és összefüggéseket.

VOIGT VILMOS

Irodalom

A sámánizmus kutatásának hatalmas az irodalma — ha minden egyes olyan munkát számbaveszünk, amelyekben adatok vannak a sámánizmus valamelyik jelenségére vonatkozólag. Jóval kevesebb az olyan művek száma, amelyekben a szerző megkísérli a sámánizmus egészének a megmagyarázását, illetve amely művek valamilyen szempontból összefoglaló módon tárgyalják e problémát. Az alábbi bibliográfia még ebben az értelemben sem törekedik teljességre, csupán néhány olyan munkát sorol fel, amelyek alapján kialakítható a dolgozatban vázolt sámánizmus-konceptió, illetve amelyek elsősorban metodikailag jöhetnek számításba egy ilyen probléma felvetődésekor. Külön feladat volna a magyar (illetve előmagyar) sámánizmusra vonatkozó bibliográfia közzététele. Ezúttal csupán a leginkább kézenforgó összegezéseket soroltam fel. Az idézett munkák majdnem mindegyike további bibliográfiával szolgál, amelyek a sámánizmus forrásait is tartalmazzák. Ezúttal — különösen azért, mivel e források zömmel ismertek a magyar kutatás előtt — az ezekre való közvetlen utalást mellőztem.

- Анисимов, А. Ф., Религия эвенков в историко-генетическом изучении и проблемы происхождения первобытных верований. Москва—Ленинград, 1958.
- Анисимов, А. Ф., Космологические представления народов Севера. Москва—Ленинград, 1959.
- BARBEAU, MARIUS, Medicine-men on the North Pacific Coast. Ottawa, 1958.
- BERZE NAGY JÁNOS, Égigérő fa. 2. kiadás. Pécs, 1959.
- BOGORAS, WILLIAM, The Folklore of North Eastern Asia, as compared with that of Northwestern America. American Anthropologist. Vol. 4. No. 4. (1902).
- BOGORAZ, W., Le mythe de l'animal-dieu, mourant et ressuscitant. Atti del XXII. Congresso internazionale degli Americanisti. Roma, 1926. Vol. 2. 35—52.
- Богораз-Тан, В. Г., К вопросу о применении марксистского метода к изучению этнографических явлений. Этнография 1930. № 1—2.
- Богораз-Тан, В. Г., Основные типы фольклора Северной Евразии и Северной Америки. Советский Фольклор. № 4—5. 1936.
- BOUTEILLER, MARCELLE, Chamanisme et guérison magique. Paris, 1950.
- CHILDE, V. GORDON, Prehistoric Migrations in Europe. Oslo—Leipzig—Paris, 1950.
- CHILDE, V. GORDON, Dawn of European Civilization. London, 1957.
- CHILDE, GORDON, Social Evolution. London—Glasgow, 1963.
- CLARK, J. G. D., Prehistoric Europe: The Economic Basis. London, 1952.
- CLARK, GRAHAM, Archaeology and Society. Cambridge, 1957.
- CLARK, GRAHAM, World Prehistory. An Outline. Cambridge, 1962.
- CLOSS, ALOIS, Das Religiöse im Schamanismus. Kairos II (1960) 29—38.
- Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus. Budapest. 1963.
- CZAPLICZKA, M. A., Aboriginal Siberia. Oxford, 1914.
- CZEGLEDY KÁROLY, IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. Budapest, 1954.
- DIÓSZEGI VILMOS, A honfoglaló magyar nép hitvilága („ősvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései. Ethnographia LXIV (1953) 20—68.
- DIÓSZEGI VILMOS, A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958.
- DIÓSZEGI VILMOS, Die Überreste des Schamanismus in der ungarischen Volkskultur. Acta Ethnographica VII (1958) 97—135.

- DIÓSZEGI VILMOS, Sámánizmus. Budapest, 1962.
- DÓMÓTÖR TEKLA, Naptári ünnepek — népi színjátás. Budapest, 1964.
- EDSMAN, CARL-MARTIN, Studier i jägarens religion. *Annales Academiae Regiae Scientiarum Upsaliensis* 2 (1958) 33—94.
- ELIADE, MIRCEA, Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase. Paris, 1951. (Olasz, német, spanyol, angol fordításban is hozzáférhető. Ezek némileg bővített változatok.)
- ELIADE, MIRCEA, Recent Works on Shamanism. *History of Religions* Vol. 1. No. 1. (1961) 152—186.
- Europa et Hungarica. *Congressus Ethnographicus in Hungaria* 16—20. X. 1963. Budapest, 1965.
- FERDINANDY, MICHAEL DE, Die Mythologie der Ungarn. In: *Wörterbuch der Mythologie*. II. Stuttgart, 1963. 209—259.
- FINKEISEN, HANS, Schamanentum. Stuttgart, 1957.
- Folk Music Research in Hungary. Budapest, 1964.
- FRIEDRICH, A.—BUDDRUS, G., Schamanengeschichten aus Sibirien. München, 1955.
- GÁLDI LÁSZLÓ, A finnugor népi verselés tipológiai áttekintése. I—II. *It XLVIII* (1960) 149—175, 302—323.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink és a magyar őstörténet. Budapest, 1948.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Budapest, 1959.
- HAAVIO, MARTTI, Väinämöinen. *Eternal Sage*. Helsinki, 1952.
- HAEKEL, JOSEF, Idolkult und Dualsystem bei den Ugriern. (Zum Problem des eurasischen Totemismus.) *Archiv für Völkerkunde* I (1946) 95—163.
- HAJDÚ PÉTER, Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962.
- HALLOWELL, A. I., Bear Ceremonialism in the Northern Hemisphere. *American Anthropologist*. Vol. 28. No. 1. (1926) 1—175.
- HANČAR, FRANZ, Altai-Skythen und Schamanismus. *Actes du IVe Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques*. Vol. III. Wien. 1957.
- HARVA, UNO = HOLMBERG, UNO.
- HARVA, UNO, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki, 1938.
- HATT, GUDMUND, Asiatic Influences in American Folklore. København, 1949.
- (HAUSSIG, H. W.), *Wörterbuch der Mythologie*. Section I—II. Part. I. Vorderer Orient. Stuttgart, 1961—.
- HEILER, FRIEDRICH, Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Stuttgart, 1961.
- HOLMBERG, UNO, Über die Jagdriten der nördlichen Völker Asiens und Europas. Helsinki, 1925.
- HOLMBERG, UNO, Finno-Ugric, Siberian. In: *The Mythology of all Races*. Vol. 4. Boston, 1927.
- HONKO, LAURI, Geisterglaube in Ingermanland. I. Helsinki, 1962.
- HONT FERENC, Az eltűnt magyar színjáték. Budapest, 1940.
- (HULTKRANTZ, ÅKE), *The Supernatural Owners of Nature*. Uppsala, 1959.
- HULTKRANTZ, ÅKE, *Les Religions des Indiens primitifs de l'Amérique*. Uppsala, 1963.
- Иванов, С. И., *Материалы по изобразительному искусству народов Сибири*. Москва, 1954.
- IVANOV, S. W., Religiöse Vorwürfe in der Kunst der Völker Nordasiens vor der Revolution. In: *Opuscula Ethnologica Memoriae Ludovici Biró Sacra*. Budapest, 1959. 113—136.
- JAMES, E. O., *The Nature and Function of Priesthood*. London—New York, 1955.
- JAMES, E. O., *Comparative Religion*. London—New York, 1961.
- JENSEN, AD. E., *Mythos und Kult bei Naturvölkern*. Wiesbaden, 1951.
- JETTMAR, KARL, Die Aussage der Archäologie zur Religionsgeschichte Noreuriens. In: *Die Religionen Nordeuriens und der amerikanischen Arktis*. Stuttgart, 1962.
- KARDOS TIBOR, Régi magyar drámai emlékek. I—II. Budapest, 1960.
- KARJALAINEN, K. F., Die Religion der Jugra-Völker. I—III. Porvoo, 1921—1927.
- KATONA IMRE, *Historische Schichten der ungarischen Volksdichtung*. Helsinki, 1964.
- KÉPES GÉZA, A magyar ösköltészet nyomairól. *Itk LXVIII* (1964) 1—22, 171—193.
- KIRÁLY GYÖRGY, A magyar ösköltészet. Budapest, 1921.
- KITAGAWA, JOSEPH M., Ainu Bear Festival (Iyomante). *History of Religion*. Vol. 1. No. 1. (1961) 95—151.
- KLANICZAY TIBOR, Ösköltészet. In: *A magyar irodalom története 1600-ig*. I. Budapest, 1964. 11—32.
- KODOLÁNYI JÁNOS, A táltos a magyar néphagyományban. *Ethnographia* LVI (1945) 31—37.

- Kosven, M. O., Матриархат. История проблемы. Москва—Ленинград, 1948.
- Kosven, M. O., Очерки истории первобытной культуры. 2-ое издание. Москва, 1957.
- Kosven, M. O., Семейная община и патронимия. Москва, 1963.
- KREMSMAYER, H., Schamanismus und Seelenvorstellungen in alten China. Archiv für Völkerkunde IX (1954) 66—78.
- KRICKEBERG, WALTER—TRIMBORN, HERMANN—MÜLLER, WERNER, Die Religionen des alten Amerika. Stuttgart, 1961.
- Крывелев, И. А., Маркс и Энгельс о религии. Москва, 1964.
- (KUUSI, MATTI), Kirjoittamaton kirjallisuus I. Helsinki, 1963.
- LANTERNARI, VITTORIO, La grande festa. Storia del Capodanno nelle civiltà primitive. Milano, 1959.
- LANTERNARI, VITTORIO, Movimenti religiosi de libertà e di salvezza dei popoli oppressi. Milano, 1960.
- LÁSZLÓ GYULA, A honfoglaló magyar nép élete. Budapest, 1944.
- LÁSZLÓ GYULA, Östörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest, 1961.
- VAN DER LEEUW, GERARDUS, Phänomenologie der Religion. Tübingen, 1933.
- LEHTISALO, TOIVO, Juraksamojedische Volksdichtung. Helsinki, 1947.
- (Левин, М. Г.—Потанов, Л. П.), Народы Сибири. Москва—Ленинград, 1956.
- (Левин, М. Г.—Потанов, Л. П.), Историко-этнографический атлас Сибири. Москва—Ленинград, 1961.
- LEVY, G. RACHEL, Religious Conceptions of the Stone Age and Their Influence upon European Thought. New York, 1963.
- LOORITS, OSKAR, Grundzüge des estnischen Volksglaubens. I—III. Lund, 1949—1960.
- LOT-FALCK, EVELINE, Les rites de chasse chez des peuples sibériens. Paris, 1953.
- A magyar őstörténet kérdései. Budapest, 1955.
- MARINGER, JOHANNES, Vorgeschichtliche Religion. Einsiedeln—Zürich—Köln, 1956.
- DE MARTINO, ERNESTO, Il mondo magico. Torino, 1948.
- DE MARTINO, ERNESTO, Morte i pianto rituale nel mondo antico. Torino, 1958.
- Мелетинский, Е. М., Происхождение героического эпоса. Москва, 1963.
- MÉSZÖLY GEDEON, Az ugor-kori sámánosság magyar szókinésbeli emlékei. MNY XLVIII (1952) 46—61.
- MÉTRAUX, ALFRED, Religion and Shamanism. In: Handbook of South American Indian. Vol. 5. Washington, 1949.
- MEULI, KARL, Scythica. Hermes 70 (1935) 121—176.
- MEULI, KARL, Griechische Opferbräuche. In: Festschrift für Peter von der Mühl zum 60. Geburtstag. Basel, 1946. 185—288.
- (MOORA, H.—VIIBES, A.), Abriss der estnischen Volkskunde. Tallinn, 1964.
- MÜLLER, WERNER, Die Religionen der Waldindianer Nordamerikas. Berlin, 1956.
- NAHODIL, OTAKAR, Vznik náboženství. Praha, 1956.
- NAHODIL, OTAKAR, O kultuře prvobytné společnosti. Praha, 1957.
- NARR, KARL J., Urgeschichte der Kultur. Stuttgart, 1961.
- NARR, KARL J., Bärenzeremoniell und Schamanismus in der älteren Steinzeit Europas. Saeculum X (1959) 233—272.
- NJORADZE, G., Der Schamanismus bei den sibirischen Völkern. Stuttgart, 1925.
- NÖLLE, W., Iranisch-nordasiatische Beziehungen im Schamanismus. Jahrbuch des Museum für Völkerkunde zu Leipzig. XII (1953) 86—90.
- OHLMARKS, ÅKE, Studien zum Problem des Schamanismus. Lund—Kopenhagen, 1939.
- ORTUTAY GYULA, A finnugor folklór-kutatások lehetősége és feladatai. (Előadás az 1965. évi helsinki finnugor kongresszuson.)
- PAIS DEZSÓ, Reg. In: Magyar Századok. Budapest, 1948. 5—23.
- PAIS DEZSÓ, A táltos meg az orvos. I. OK XII (1958) 251—295.
- PAULSON, IVAR, Die primitiven Seelenvorstellungen der nordeurasischen Völker. Stockholm, 1958.
- PAULSON, IVAR, Die Religionen der nordasiatischen (sibirischen) Völker. — Die Religionen der finnischen Völker. In: Die Religionen Nordeurasien und der amerikanischen Arktis. Stuttgart, 1962.
- PETTAZZONI, RAFFAELE, Essays on the History of Religions. Leiden, 1954.
- RÓHEIM GÉZA, Magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925.
- RÓHEIM GÉZA, Adalékok a magyar néphithez. I—II. Budapest, 1918—1920.
- RÓHEIM GÉZA, Hungarian and Vogul Mythology. New York, 1954.
- ROUX, PAUL, Le chaman gengiskhanide. Anthropos LIV (1959) 401—32.
- RUDY, ZVI, Ethnosoziologie sowjetischer Völker. Bern—München, 1962.

- SCHMIDT, P. WILHELM, Der Ursprung der Gottesidee. Bd. XII. Synthese der Religionen der asiatischen und der afrikanischen Hirtenvölker. Münster i W., 1955.
- SCHRÖDER, DOMINIK, Zur Struktur des Schamanismus. *Anthropos* L (1955) 848—881.
- SELLNOW, IRMGARD, Grundprinzipien einer Periodisierung der Urgeschichte. Berlin, 1961.
- SHIROKOGOROFF, S. M., Psychomental Complex of the Tungus. London, 1935.
- Широкогоров, С. М., Опыт изучения основ шаманства у тунгузов. Владивосток, 1919.
- Штернберг, Л. Я., Первобытная религия в свете этнографии. Ленинград, 1936.
- SZENDREY AKOS, A magyar néphit kutatása. Budapest, 1948.
- Сухов, А. Д., Социальные и гносеологические корни религии. Москва, 1961.
- THALBITZER, WILLIAM, Les Magiciens esquimaux, leurs conceptions du monde, le Pâme et de la vie. *Journal de la Société des Americanistes* XXII (1930).
- THOMSON, GEORGE, An essay on religion. London, 1950.
- THOMSON, GEORGE, Studies in Ancient Greek Society. 1. The Prehistoric Aegean. 2. The First Philosophers. London, 1949—1955.
- Токарев, С. А., Этнография народов СССР. Москва, 1958.
- Токарев, С. А., Религия в истории народов мира. Москва, 1964.
- Токарев, С. А., Ранние формы религии и их развитие. Москва, 1964.
- Токарев, С. А.—Чернецов, В. Н., Исследования и материалы по вопросам первобытных религиозных верований. Москва, 1959.
- VAJDA, LÁSZLÓ, Zur phaseologischen Stellung des Schamanismus. *Ural-Altaiische Jahrbücher*. XXXI (1959) 456—485.
- VARGYAS LAJOS, Keleti párhuzamok Tar Lóriné pokoljárásához. *Műveltség és Hagymány* V (1963) 37—54.
- VARGYAS LAJOS, Kutatások a népballada középkori történetében. IV. Műfaji és történeti tanulmányok. *Ethnographia* LXXIII (1962) 206—259.
- ZERRIES, OTTO, Wild- und Buschgeister in Südamerika. Wiesbaden, 1954.
- ZERRIES, OTTO, Die Religionen der Naturvölker Südamerikas. In: *Die Religionen des alten Amerika*. Stuttgart, 1961.
- Зеленин, Д. К., Культ онгонов в Сибири. Москва—Ленинград, 1936.
- Золотарев, А. М., Родовой строй и первобытная мифология. Москва, 1964.
- Зыбковец, В. Ф., Дорелигиозная эпоха. Москва, 1959.